

PROBLEMI SODOBNE DRUŽBE

SOCIOLOGIJA SPOZNANJA IN RAZPRAVE O INTELIGENCI

Spoznavanje in znanje, raziskovanje in znanost, to so pojmi in vrednote, ki imajo v naši družbeni sredini izreden pomen. O tem pričajo številne javne razprave, članki, konference in programski dokumenti.

Preden osvetlimo splošen problem, na primer, koliko znanja, kakšno znanje, pa bomo v ponazorilo nanizali najprej nekaj perečih vprašanj:

Kako je vključena Univerza v širšo družbeno strukturo? Kakšno je razmerje med temeljnim in uporabnim raziskovanjem? Kako opredeliti odnos med strokovnimi analizami, študijami in poklicnim delom ter znanostjo? Kaj nam pravzaprav pomenita izraza inteligenca in intelektualce? Kako razmejiti posamezne vrste znanja: religiozno, normativno, ideološko, znanstveno, filozofsko, tehnološko, in pa tista spoznanja, ki rastejo iz osebnega življenjskega izkustva?

Od tod pa sledijo nekatera še bolj konkretna in ravno tako pomembna vprašanja, ki zadevajo obseg in vsebino dela, notranjo organizacijo in financiranje omrežja izobraževalnih in znanstveno-raziskovalnih organizacij v Sloveniji.

Lahko bi našli še številne podobne probleme ali pa bi navedene bolj podrobno razčlenili. Vsa ta vprašanja pa imajo vendarle neko skupno značilnost: zanima jih namreč vzajemno učinkovanje in odnosi med družbo in njenimi strukturnimi elementi na eni strani in pa med različnimi vrstami in pojavnimi oblikami znanja ter procesa spoznavanja na drugi strani. Ravno ta odnos pa preučuje sociologija spoznanja. Začetki te vede segajo še v prejšnje stoletje, gojijo pa jo bolj ali manj uspešno vse bolj razvite nacionalne sociologije. Preden pa bomo skušali povedati, kaj je predmet sociologije spoznanja, kakšna je njena metoda, katera so njena teoretična izhodišča in kako uporabiti njene izsledke pri reševanju perečih problemov razmerja med družbeno strukturo in spoznanjem, si nameravamo vsaj približno pojasniti funkcijo raznih posebnih sociologij.

KAJ JE SOCIOLOGIJA?

V zadnjem času tudi pri nas vedno pogosteje govorijo o tako imenovani »sociologizaciji«¹ družbenih ved in družbene misli nasploh. Vsi pravzaprav čutimo, da se družbene vede spreminjajo, in celo opažamo, da se razvijajo v smeri, ki je razpoznavna vsaj v grobih in meglenih obrisih. Zelo malo pa vemo, ali je ta proces pri nas tudi v resnici že sprožen in kako poteka, kaj ga zavira oziroma pospešuje, predvsem pa, v katero smer gre razvoj in kaj je torej vsebina sociologizacije.

Če si pomagamo s samim, nekoliko nerodnim izrazom, potem lahko domnevamo, da gre pri tem procesu za prevzemanje in uporabo značilnosti sociologije na nekaterih drugih področjih družbene misli. Zdi se, da je taka opredelitev problema koristna, saj že sama po sebi sproža dve vprašanji, in sicer: Katera so tista področja družbene misli, ki prevzemajo značilnosti sociologije? Katere so te »značilnosti«²? Slednje vprašanje pa bo vsakogar, ki se nekoliko več ukvarja s sociologijo, spravilo v zadrego, saj pravzaprav sprašuje: Kaj je

sociologija? Vprašanju se ne moremo izogniti, ker je od odgovora nanj veliko odvisno naše nadaljnje razpravljanje.

V naših učbenikih sociologije, namenjenih predvsem študentom nižjih letnikov univerze, najdemo na prvi pogled precej jasne in prepričljive opredelitve sociologije.

Oglejmo si nekatere med njimi:

Radomir Lukić v svojem učbeniku sociologije¹ sicer ne daje kakšne zgoščene definicije sociologije. Ker pa je mnenja, da je vsaka znanost, torej tudi sociologija, določena predvsem s svojim predmetom, manj pa tudi s svojo metodo, bo za naše namene zadostovalo, če se omejimo le na njegovo opredelitev predmeta sociologije. Takole pravi: »...sociologija preučuje predvsem to, kar je obče, skupno vsem družbenim pojavom. Ker so posplošujoče posebne znanosti povzele iz posamičnih dogodkov to, kar je skupno pojavom določenih vrst, sociologija povzame to, kar je skupno vsem tem vrstam, to, kar je vsebovano v vsakem družbenem pojavu brez izjeme, in to, kar hkrati sestavlja specifičnost družbenih pojavov kot takih v razmerju do prirodnih pojavov ali drugih možnih vrst pojavov.

Vendar pa se sociologija ne zadržuje samo pri tem, ker bi tako dobili le nepopolno sliko družbe. Gre še dalje, posplošuje tudi to, kar so v določeni meri posplošile posebne družbene vede o zgodovinskih pojavih družbe. Sociologija namreč proučuje bistvo vseh družbenih pojavov in tudi človeško družbo kot celoto in njen razvoj. Opredeljuje pojem človeške družbe kot celote vseh družbenih pojavov, zakone povezovanja vseh teh pojavov v eno celoto in zakone razvoja družbe kot celote. Torej ne določa samo tega, kar je skupno vsem družbenim pojavom, ampak tudi to, kar je skupno vsem človeškim družbam, tako glede na njihov sestav kot tudi glede na njihov razvoj... Sociologija kajpak mora omenjati vse te pojave (pojave, ki so skupni vsem človeškim družbam; op. P. J.), tj. mora opredeliti, katere vrste pojavov obstoje v človeški družbi in zakaj, da bi podajala splošno sliko te družbe. Vendar jih ne preučuje — to je predmet posebnih znanosti. To, kar preučuje kot svoj posebni predmet, je povezovanje vseh teh pojavov v celoto in razvoj te celote, medsebojni vpliv teh pojavov ter vpliv vsakega od njih na celoto in celote nanje. Ravno tako preučuje sociologija tudi zvezo med družbo in drugimi pojavi v naravi.«

Oleg Mandić pa v svojem učbeniku niti ne poskuša opredeliti sociologije, pač pa uvodoma podaja svojo definicijo »družbe«, ki je po vsej verjetnosti tudi po njegovem mnenju osrednji predmet sociologije: družba je »organizirana skupnost ljudi, ki so povezani v skupine prek svojega dela in sredstev, s katerimi razpolagajo v določenem gospodarskem okolju zato, da bi proizvajali, ustvarjali, nabavljali in razdeljevali materialne in duhovne dobrine, ki jih potrebujejo za svoje življenje«.²

Tudi po mnenju Ante Fiamenga je narava vsake znanosti določena z dvema elementoma: s predmetom njenega preučevanja in z njeno metodo. Predmet sociologije pa opredeljuje takole: »Sociologija je znanost, ki preučuje obče, skupne lastnosti socialnih pojavov in odnosov med temi pojavi. Z drugimi be-

¹ Osnovi sociologije, Zveza društev pravnikov Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 25—26.

² Dr. Oleg Mandić, Uvod u opću sociologiju, Zagreb, Narodne novine 1965, str. 8.

sedami, preučuje bistvo raznih vrst, razredov, tipov družbenih pojavov, s tem pa razumemo razne oblike, v katerih žive ljudje, razne procese in odnose, v katere stopajo, kot tudi tvorbe, ki nastajajo iz teh odnosov in procesov. Pri tem je poseben poudarek na interakciji raznih družbenih pojavov, na proučevanju medsebojnih odnosov, ekonomskih, političnih, psiholoških in idejnih fenomenov.

Sociologija je torej veda, ki se ukvarja s preučevanjem zakonitosti, strukture, razvoja in funkcioniranja posameznih družbenoekonomskih formacij, pa tudi prehodov iz ene formacije v drugo. Šele pri preučevanju življenja in dela ljudi in družbenih grup oziroma družbenih oblik, odnosov, procesov in tvorb v totaliteti določene družbene epohe, tj. danega sistema, lahko pojasnimo medsebojno povezanost, interakcijo družbenih pojavov, tako z njihovega strukturalnega kot tudi z njihovega dinamičnega vidika.

Končno sociologija na osnovi preučevanja tistega, kar je splošno v družbenih pojavih, tega, kar je tipično za določene vrste družbenih pojavov, kot tudi na osnovi preučevanja zakonitosti strukture, funkcioniranja in razvoja posameznih družbenoekonomskih formacij skozi zgodovino — mora zaobseči celoto strukture in razvoja človeške družbe oziroma mora preučevati zakone razvoja družbe na splošno.³

Jože Goričar pa takole opredeljuje občo sociologijo: »Obča sociologija je splošna znanstvena disciplina. Predmet njenega preučevanja je družba kot splošni pojav, kot splošna kategorija, tista, ki se kaže kot takšna, kot »družba na sploh« v najrazličnejših manifestacijah družbenega sožitja ljudi. Sociologija je usmerjena na odkrivanje tistih bistvenih dogajanj, notranjih zvez, nujnosti, zakonitosti, ki to sožitje določajo, odsevajo in mu dajejo njegovo karakteristično strukturo.« Družba oziroma pojem o družbi pa je »bolj ali manj ustrezen odsev tistega dela objektivne, to je izven naše zavesti in neodvisno od nje obstoječe stvarnosti, ki se kaže v najrazličnejših posebnih oblikah družbenega življenja ljudi: v gospodarstvu, v državi, pravu, umetnosti, religiji in podobnem.«; in še: »družbo sestavljajo ljudje, ki stopajo v svoji dejavnosti v najrazličnejše medsebojne odnose, tako da se družba, gledana s tega zornega kota, nakazuje kot celota medčloveških odnošajev.«⁴

Temu nepopolnemu pregledu pojmovanj jugoslovanskih avtorjev o tem, kaj je sociologija, dodajem še opredelitev Vojina Milića: »Sociologija je teoretična veda o človeški družbi, to je veda o sistemu odnosov, ki obstajajo v družbi, o oblikah in dejavnostih, prek katerih se izraža družbeno življenje in o njegovih različnih tvorbah; pa tudi o odnosih družbe do narave, kamor spadajo poleg zunanjih naravnih pogojev tudi biološke značilnosti človeka kot vrste; končno je veda o družbenem razvoju. Kot teoretična veda teži k temu, da pride do teoretičnega, to je splošnega in sistematičnega spoznanja o vseh teh vsebinah.«⁵ Zdi se, da se vse te definicije niti ne izključujejo niti ne razlikujejo med seboj, temveč se dopolnjujejo. Morda bi lahko ugotovili tudi njihovo skupno značilnost, ki je v tem, da skoraj brez izjeme postavljajo v središče pozornosti sociologije pojem človeške družbe, pa naj ga že opredeljujejo tako ali drugače. Ravno tako se zdi, da je po vseh teh pojmovanjih sociologija naj-

³ Dr. Ante Fiamengo, Temelji obče sociologije, Sarajevo, Veselin Masleša, 1965, str. 95.

⁴ Dr. Jože Goričar, Sociologija, Univerza v Ljubljani, 1965, str. 11, 95.

⁵ Dr. Vojin Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd, str. 160.

bolj splošna družbena veda, ki preučuje vse nivoje in segmente družbenega življenja in posplošuje dognanja vseh drugih družbenih ved. Kolikor nameravamo preveriti utemeljenost teh pojmovanj, pa moramo predhodno ločiti med dvema funkcijama katerekoli definicije.

Vsaka definicija namreč lahko odgovarja na dvojno osnovnih vprašanj: Kaj sociologi in sociološke ustanove danes in tukaj, se pravi v določeni družbeni sredini v resnici delajo in drugo — kaj naj bi delali. Na prvo vprašanje odgovarjajo tim. »indikativne«, na druga pa tim. »normativne« definicije. Niti prvi niti drugi tip definicij pa ni »napačen« — res je samo, da vsak od njiju odgovarja na eno od dveh različnih vprašanj. Če torej poskušamo ugotoviti, v katero vrsto sodijo navedene definicije, bi si morali najprej ogledati, s čim se sociologi pri nas dejansko ukvarjajo.

ČLOVESKA DRUŽBA NA SPLOH : DRUŽBENO RAVNANJE

Morda bo ob tej priložnosti zadostovalo, če to delo nekoliko poenostavljeno razdelimo na področje empiričnega raziskovanja, ki ga goje pretežno na socioloških in drugih institutih; na področje teoretičnih prizadevanj v okviru posebnih sociologij, ki so doma tako na raziskovalnih institutih kot tudi na univerzi in na visokih šolah; ter na preučevanje obče sociologije, ki poteka skoraj izključno v okviru univerze in visokih šol.

Če vprašanje tako razčlenimo, vidimo, da le delo na področju obče sociologije ustreza postulatoma omenjenih definicij. Že študijski programi obče socioloških predmetov kažejo, da se ta najbolj splošna sociološka disciplina v resnici ukvarja skoraj z vsemi področji družbenega življenja: z ekonomsko strukturo družbe, s pravno in politično nadgradnjo, z različnimi oblikami družbene zavesti, z religijo, moralno, umetnostjo itd. Njen predmet je v resnici »človeška družba na sploh« in njena metoda je zares take narave, da si prizadeva za posploševanjem dognanj drugih družbenih ved, kot so pravo, ekonomija ali zgodovina. Glede na občo sociologijo so torej te definicije »indikativne«.

Po drugi strani pa so empirične študije in posebne sociologije povsem različne narave. Njihov predmet ni družba na sploh, »globalna družba« ali celo »družbenoekonomske formacije«, temveč posamezni družbeni pojavi in problemi; ustvarjajo si svoje posebne raziskovalne metode; ne zanima jih toliko posploševanje dognanj drugih družbenih ved, temveč ustvarjajo svoje pojmovne modele in teorije na svojem izkustvenem gradivu; nezaupljive so do enciklopedičnega, polihistorskega znanja in do preučevanja družbe na njenem globalnem nivoju; če že sodelujejo z drugimi družbenimi vedami, potem si ne laste v imenu sociologije funkcije skupnega imenovalca vseh posebnih dognanj družbene misli, temveč skušajo vzpostaviti odnos na osnovi interdisciplinskega prijema, katerega pogoj je avtonomnost metode in teorije vsake posebne discipline. Kaže torej, da imajo posebne sociologije in ustrezne empirične študije svoje posebne raziskovalne probleme in predmete, ki jih ne preučujejo druge družbene vede. Po vsem tem pa se vendar moramo vprašati: kateri so torej tisti posebni družbeni pojavi in problemi, ki so značilni za empirično sociologijo in zaradi katerih upravičeno govorimo o »socioloških vidikih« tega ali onega pojava, o tipično »socioloških problemih« ali pa o »sociološkem prijemu« ?

Mislim, da je za sociologijo značilni predmet družbeno ravnanje človeka. Z ravnanjem je treba razumeti vedenje, delovanje ljudi, njihovo notranje duševno življenje, želje, potrebe, zanimanje in predstave, pa tudi akcijo, ki je izraz in posledica številnih notranjih, duševnih ter zunanjih družbenih dejavnikov. Vendar sociologije ne zanima katerokoli človeško ravnanje, temveč le tisto, ki ga opredeljujemo kot »družbeno«. Kaj je torej »družbeno ravnanje«? Odgovor je preprost in zato morda terja dodatnih obrazložitev: družbeno je vsako tisto človekovo ravnanje, na katerega vpliva dejavnost in (ali) prisotnost drugih ljudi. Čeprav je verjetno zelo težko ugotovljati, katero ravnanje je družbeno in katero je samo individualno pogojeno in kje so torej meje med psihologijo, socialno psihologijo in sociologijo, pa se mi zdi, da je problem v tej obliki vsaj nekoliko jasneje opredeljen. Pojem družbenega ravnanja je tudi izhodišče in merilo za določanje tiste osnovne ali pa izvedene mreže medosebnih odnošajev, ki ji v raznih kontekstih pravimo: družbena skupina, sistem akcije, družba, globalna družba, mesto, vas, lokalna skupnost, narod, družina, organizacija itn. Sociologija je edina družbena veda, ki je usmerjena k človeku kot totalnemu družbenemu bitju: njeno izhodišče je torej v bistvu antropološko in humanistično.

Če pa tako gledamo in pojmujeemo sociologijo, se izkažejo omenjene definicije po eni strani za nepopolne, ker ne izhajajo predvsem od konkretnega človeka in od njegovih »manifestnih in latentnih vzorcev obnašanja«, po drugi strani pa so normativne, ker zahtevajo od sociologije tako smer delovanja, ki presega njene teoretične in metodološke zmožnosti, in ki ni v skladu z njenimi osnovnimi raziskovalnimi interesi in izhodišči.

Kaj je torej proces »sociologizacije« glede na probleme in predmet sociologije? Po mojem lahko pomeni ta proces le vse večjo usmerjenost naše družbene misli k človeku z njegovimi individualnimi potrebami in interesi, voljo in zavestjo. Taka teoretična preusmeritev pa je tudi povsem naravna posledica drugačne angažiranosti, spremenjenih družbenih razmer in vrednostnega konteksta, v okviru katerega deluje naša sociologija: v procesu vse večje demokratizacije našega družbenega življenja neizbežno spreminjajo svojo vsebino tudi taki pojmi in vrednote, kot so: družba, država, narod, razred, organizacija, partija, družbena skupnost, družbeni sistem in ureditev, enotnost ipd., pomen in ugled pa pridobiva zamisel o človeku kot odgovorni, svobodni in ustvarjalni osebnosti.

Naslednja »značilnost« sociologije in ustrezni vidik »sociologizacije« pa je njena metoda. Tudi na tem področju se je sociologija sorazmerno pozno osamosvojila in razvila svoje posebne, sociološke metode. Čeprav je ta proces potekal počasi in še danes ni končan, je vendar mogoče ugotoviti smer razvoja. Spet bomo tvegali vse pomanjkljivosti in nesporazume, ki se nujno pojavljajo, če se omejimo le na najbolj bistvene poteze kakšnega sestavljenega pojava.

Mislim, da ima sodobna sociološka metoda naslednje značilnosti:

- a) izhodišče njenega teoretičnega posploševanja so izvorni podatki o družbenem ravnanju ljudi, ki jih zbira v svoje namene s posebnimi tehnikami, ali pa empirično gradivo, ki so ga zbrali v okviru kakih drugih družbenih ved in v druge namene;
- b) teorija, posploševanja in pojmovni modeli, hipoteze in spoznanja segajo vedno do tistih nivojev družbenega življenja, ki jih je kakorkoli mogoče opazovati;

c) kot sredstvo za teoretično posploševanje rabijo sociologiji praviloma metode za kvantificiranje družbenih pojavov; teorija verjetnosti, vzorčenje, razni statistični postopki. Vzporedno z razvojem in vse večjo učinkovitostjo teh raziskovalnih metod pa je sociologija opuščala esejistični in spekulativni, impresionistični, kabinetski in pretežno deduktivni način študija družbenih pojavov: gostobesednost in leporečje nadomešča precizno, kratko, zato pa tem bolj nedvoumno in jasno izražanje, ki dostikrat prevzema matematično obliko. Ravno ta, za sociologijo značilna smer razvoja pa pomeni drugi vidik tako imenovane »sociologije«.

In končno, vendar ne nazadnje, si sociologija ustvarja svojo teorijo in pojmovne modele, ki rastejo iz njenega izkustvenega gradiva in iz njene metodološke usmerjenosti. Ravno ti spoznavni instrumenti sklepajo krog »značilnosti« sociologije, ki jih prevzemajo ali samostojno uveljavljajo tudi druga področja naše družbene misli. Preostane nam še, da si zastavimo naslednje vprašanje o tem: katera so ta področja.

Zdi se, da sociološki način mišljenja in izražanja vedno bolj prodira med kroge, ki sodelujejo pri družbenem odločanju, in da vsaj skromno nadomešča do zdaj običajni »aktivistični« pogovorni jezik. Sicer pa poteka med sociološkim strokovnim izrazoslovjem in med pogovornim jezikom stalna izmenjava. Sociologija prevzema izraze iz vsakdanjega življenja, jih ponovno opredeljuje, jim morda celo spreminja vsebino in funkcijo ter tako prenovljene spet vrača družbeni praksi. Poleg tega pa so sociološke metode merjenja družbenih pojavov postale vsaj v svoji preprostejši obliki običajni način v pripravljanju strokovnih analiz za potrebe upravnih, političnih in samoupravnih organov.

POMEN POSEBNIH SOCIOLOGIJ

Najpomembnejša vrsta pri širjenju sociologije je nastajanje in rast številnih posebnih sociologij. V ponazorilo bomo navedli samo nekatere med njimi: industrijska sociologija, sociologija dela, sociologija kulture, sociologija umetnosti, sociologija religije in cerkve, sociologija morale, sociologija lokalnih skupnosti, ruralna sociologija in sociologija kmečkega človeka, urbana sociologija, sociologija prava, politična sociologija, sociologija znanosti, sociologija spoznanja, sociologija družine, sociologija javnega mnenja, sociologija vzgoje in izobraževanja, sociologija mednarodnih odnosov, sociologija medicine, sociologija poklicev, sociologija prostega časa, sociologija vojne itd.; ta lista je nepopolna in samo ilustrativna; to dokazuje tudi obstoj posebnih sociologij, kot so npr. sociofarmakologija, sociologija pravdanja, sociologija duševnega zdravja ali pa sociologija branja. Morda se bo zdela sociofarmakologija komu nepomembna s perspektive obče sociologije, ki se ukvarja s »človeško družbo na sploh«; če pa vemo, da ta specializirana veda proučuje vplive psihoaktivnih zdravil na medosebne odnose in pa tiste učinke zdravil, ki so posledice lastnosti in procesov družbenega okolja; če torej vemo, da ta veda vsaj delno rešuje tudi probleme deset tisočev narkomanov in njihovega družbenega okolja, se spremene tudi merila za vrednotenje te, pa tudi drugih posebnih sociologij.

Število teh sociologij narašča iz dneva v dan, brez pravega reda in načrta. Toda kaj spodbuja njihovo nastajanje, kakšen je njihov odnos do obče socioloških teorij; kakšna je njihova metoda in teorija, kaj jih opredeljuje in raz-

mejuje med seboj in kakšen je njihov odnos do drugih, nesocioloških disciplin, ki proučujejo isti družbeni pojav ali tvorbo?

Posebne sociologije pomenijo uporabo obče sociološke teorije pri reševanju problemov, ki jih zastavlja sociologu naročnik raziskave ali pa njegov lastni znanstveni ali privatni interes. Praviloma so osnovne enote kakšne posebne sociologije številne empirične študije, katerih teoretični rezultati dostikrat niti niso posplošeni in organizirani. Posebne sociologije torej nastajajo ob problemih ali na problemskih področjih. Morda bi lahko rekli, da se vežejo na proizvode ali elemente človekove materialne in duhovne kulture, na tako imenovane »tvorbe civilizacije«, kot so: industrija, pravo, religija, umetnost, mesto, vas, znanost, ipd. Predmet posebnih sociologij pa nikakor niso proizvodi kulture, temveč človekovo družbeno ravnanje, ki je z njimi kakorkoli povezano. Sociofarmakologija na primer ne proučuje zdravil in drog, ki so predmet medicinskih znanosti, temveč vedenje, procese in odnošaje med ljudmi, na katere posredno ali neposredno vpliva zauživanje zdravil ali narkotikov; sociologije prava ne zanimajo same pravne norme, ki so predmet pravnih znanosti, temveč družbeno ravnanje ljudi, na katerega vplivajo pravo in politične institucije kot dejavniki družbene kontrole in družbene spremembe; in sociologija znanosti ne preučuje notranje strukture znanosti, njenih posameznih vej, discipline, teorije in metodoloških meril, temveč odnose med ljudmi, ki se ukvarjajo z znanstvenim delom, in družbene posledice znanstvenih spoznanj.

Posebne sociologije imajo torej vse »značilnosti« sociologije: njihovi problemi in predmeti, metode in teorija so tipično sociološki. In kakšen je potemtakem odnos med posebnimi sociologijami in tistimi nesociološkimi vedami, ki preučujejo isti element kulture; kakšen je npr. odnos med literarnimi vedami in sociologijo literature; med kazenskim pravom in socialno patologijo ali pa med industrijsko sociologijo in ekonomiko industrije? Najprej moramo ugotoviti, da gre v vsakem od naštetih primerov za pare dveh znanstvenih disciplin, ki sta v vsakem pogledu avtonomni. Odnos med njima je torej lahko samo interdisciplinski in kooperativen, ne pa odnos, kakršen se vzpostavlja med splošnimi, občimi in posebnimi, posameznimi vedami; posebne sociologije torej ne »posplošujejo« rezultatov drugih, v tem pogledu »podrejenih« znanosti, temveč sodelujejo kot enakopraven partner pri reševanju kateregakoli problema.

Preostane nam le še vprašanje o razmerju med posebnimi sociologijami in občo sociološko teorijo. Ta odnos je isti ali pa vsaj podoben odnosu med empiričnim raziskovanjem in sociološko teorijo, ki je vsaj v osnovi že razrešen: po eni strani torej posebne sociologije in ustrezne empirične študije prevzemajo svoje pojmovne spoznavne instrumente iz skupnega fonda obče sociološke teorije, po drugi strani pa ravno ta fond dopolnjuje s svojimi originalnimi teoretičnimi dognanji. Tako si sociologija prava pomaga npr. z obče sociološko teorijo o družbenih spremembah, o odločanju, vodenju, družbeni kontroli, družbeni moči in z drugimi; industrijska sociologija navezuje na teorijo družbene slojevitosti, formalne organizacije, vodenja, birokracije, komunikacij itd., itd. Ta razmerja torej lahko ponazorimo z naslednjo shemo:⁶

⁶ Ta shema je seveda le ilustrativna, poleg tega pa popolnoma zanemarljiva problem sistematizacije vseh teh teorij.

Obče sociološke teorije	Posebne sociologije										
	s. prava	s. znanosti	s. umetnosti	s. dela	s. religije	s. poklicev	s. prostega časa	s. vzgoje	s. družine	itd.	itd.
t. družbenih sprememb	×	×			×	×	×	×			
t. družbene kontrole	×		×	×	×		×	×	×		
t. družbene slojevitosti		×		×	×	×	×	×			
t. vodenja				×		×		×			
t. odločanja	×	×		×					×		
t. marginalnih grup		×				×	×	×			
t. družbenega konflikta	×			×				×			
t. družbene moči	×	×		×	×	×					
t. družbenih vrednot	×		×	×	×	×	×	×	×		
t. formalne organizacije	×	×		×	×	×		×			
t. birokracije	×			×	×	×					
t. komunikacij	×		×	×	×		×	×	×		
itd.											
itd.		×									

Vendar naj opozorimo, da so vse obče sociološke teorije potencialno uporabne za vsako posebno sociologijo, čeprav predvidevamo, da bo v tem pogledu še naprej obstajala določena diferenciacija.

SPOZNAVANJE IN ZNANJE

Povedali smo že, da je sociologija spoznanja ena izmed številnih posebnih sociologij; da je torej predmet njenega preučevanja tisto družbeno ravnanje in odnosi med ljudmi, ki so v zvezi s kakšnim posebnim elementom človeške kulture; in da za razrešitev teh raziskovalnih problemov uporablja tipično sociološke teorije in metode. Naša naslednja naloga pa je, da vse te ugotovitve in vprašanja konkretiziramo in še naprej razčlenimo. Zanimalo nas bo predvsem:

a) kateri je tisti posebni, za sociologijo spoznanja značilni »element človeške kulture«, ki jo opredeljuje in razmejuje od drugih posebnih sociologij; če je ta element »znanje« in »spoznavanje«, bo treba ta družbeni pojav čimbolj jasno definirati in strukturirati;

b) katero je tisto družbeno ravnanje in odnošaji med ljudmi, ki so v »zvezi« z znanjem in procesom spoznavanja;

c) kakšne narave je ta »zveza« oziroma ustrezna vzajemna razmerja in učinkovanje.

Spoznavanje je posebna človekova dejavnost, z njo poskuša obvladovati svet okoli sebe; znanje pa je proizvod procesa spoznavanja in poteka od čutnih

zaznav, občutkov in opazovanja, prek predstav do splošnih pojmov. To pa so spoznanja, do katerih prihaja človek tako, da odmišlja posameznosti opazovanih pojavov, s tem pa odkriva njihove splošne lastnosti.

Na splošno lahko ločimo tri osnovne elemente v procesu spoznavanja: stvar — misel — beseda; oziroma: predmet — mišljenje — jezik; ali pa: materialna, objektivna stvarnost — opazovanje, predstavljanje, mišljenje — znaki, simboli, označevanje.⁷ Objekt spoznavanja so torej posamezne stvari ali predmeti, skratka, vsi pojavi naravnega družbenega in psihičnega sveta: spoznavanje in mišljenje pa je psihični proces, v katerem se ljudje individualno ali organizirano zavedajo svojega družbenega in naravnega okolja, ga subjektivno dojemajo in razlagajo. Če pa naj bosta spoznavanje in znanje kot njegov proizvod zares tista človekova dejavnost, s katero lahko svet tudi spreminjamo in spremenimo, če vprašanje ali predmetna resnica ustreza človeškemu mišljenju, ni teoretično, temveč praktično vprašanje. In če mora človek zares v praksi dokazati moč in tostranost svojega mišljenja,⁸ potem je tudi povsem nujno, da si ljudje vzajemno posredujejo svoja posamezna spoznanja. Sredstvo takega občevanja in sporazumevanja so besede in jezik, v širšem smislu pa razni znaki in simboli, torej vsi tisti psihični in fizični predmeti, ki človeka ali skupnost opozarjajo na kakšen drug predmet in obstajajo ter se uporabljajo namesto neposrednega občevanja s tem predmetom. Vzemimo na primer, da so taki znaki telesne kretnje, obrazna mimika, besede, črte, note, prometni znaki, umetniški simboli, sheme, tabele, grafikoni, matematične formule, knjige, časopisi, pridige, pravni predpisi, znanstveni pojmi, itn., itn.⁹

Kateri je torej tisti posebni, za sociologijo spoznanja značilni element človeške kulture ali »tvorba civilizacije«? Na tako zastavljeno vprašanje je odgovor jasen: to je ravno znanje, spoznanje kot proizvod človekovega procesa v miselnem odsevanju sveta, ki dobiva obliko raznih pogovornih, jezikovnih, znanstvenih, umetniških ali matematičnih simbolov. S tem pa seveda nismo še prav nič povedali, kaj je »predmet« sociologije spoznanja, katero je tisto družbeno ravnanje ljudi, ki je kakorkoli povezano z znanjem. Se preden bomo poskušali odgovoriti tudi na to vprašanje, pa si še oglejmo, kakšna je notranja struktura pri proizvodih človekovega spoznanja, njegove posamezne elemente in pa možna merila za razlikovanje in klasifikacijo teh elementov.

V jugoslovanski obči sociologiji navadno govorimo o posameznih oblikah ali manifestacijah družbene zavesti. Jože Goričar¹⁰ navaja na primer kot take oblike religijo, filozofijo, umetnost, znanost, moralo itd.; Radomir Lukić navaja naslednje elemente kulture: jezik, družbena odkritja (religija in magija, znanost, filozofija, ideologija), družbeno ustvarjalnost (umetnost, vrednote) in družbena pravila (tehnična pravila, družbeni predpisi, običaji, morala);¹¹ Oleg Mandić govori o posameznih elementih družbene nadgradnje, in sicer o politično-regulativni nadgradnji, političnih oblikah, družbenih pravilih (običaji, pravna pravila), o ideološki nadgradnji, o »psihologiji družbenega človeka«.

⁷ Dr. Bogdan Sešić, Logika, Naučna knjiga, Beograd, 1962, glej str. 5, predmet, metode in naloge logike.

⁸ Karl Marx, Teze o Feuerbachu, v Karl Marx, Friedrich Engels, Izbrana dela, II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1951, glej str. 515, II. teza.

⁹ Dr. Bogdan Sešić, op. c., glej str. 19, predmet mišljenja, mišljenje, jezik.

¹⁰ Dr. Jože Goričar, op. c., str. 207.

¹¹ Dr. Radomir Lukić, op. c., str. 254—269.

o morali, kulturi (vzgoji, izobraževanju, znanosti, umetnosti) in o ideologiji;¹² Ante Fiamengo pa obravnava naslednje sestavne dele družbene zavesti: družbeno psihologijo, kulturno in idejno nadgradnjo (jezik, družbena pravila idr.) in posamezne diferencirane oblike družbene zavesti (religija, filozofija, morala, pravo, umetnost, znanost in ideologija).¹³

Problema strukture družbene zavesti oziroma spoznanja se lotevajo tudi številni avtorji, ki pripadajo drugim nacionalnim sociologijam. Max Scheler razlikuje tri osnovne vrste spoznanja: obvladujoče in tvorno znanje, ki subjektu omogoča vplivati na spreminjanje svojega okolja (Herrschafts — und Leistungswissen); kulturno spoznanje, ki omogoča spreminjanje človekove osebnosti (Bildungswissen); in osvobajajoče spoznanje, ki se izraža kot teološko znanje (Erlösungswissen). Glede na te tri osnovne vrste, pa loči Scheler šest konkretnih vrst spoznanja: teološko; filozofsko; znanje o drugih individualih ali kolektivih; spoznanje o zunanjem, živem ali neživem svetu; tehnično in znanstveno spoznanje.¹⁴

Pitirim Sorokin razlikuje teološko-intuitivne sisteme idej (ideate systems); racionalistične sisteme (idealistic systems); in pa senzualistične ali izkustvene sisteme, ki so povezani z znanstvenim in tehničnim spoznanjem (sensible systems).¹⁵ Za Georgesa Gurvitcha so osnovni elementi spoznanja ali znanja duhovna dejanja, ta pa so kombinacija neposrednega in posrednega izkustva in presoje in potrjujejo veljavnost resnice o neki stvari. Vse vrste spoznanja in ustreznih duhovnih dejanj je Gurvitch razvrstil v obliki naslednjega hierarhičnega sistema: 1. perceptivno spoznanje zunanjega sveta; 2. spoznanje Drugega, raznih Mi, skupin, družb; 3. spoznanje zdravega razuma ali praktičnega razuma; 4. tehniško spoznanje; 5. politično spoznanje; 6. znanstveno spoznanje; 7. filozofsko spoznanje. Znotraj vsake od naštetih vrst spoznanja pa lahko ugotovimo šest parov različnih oblik spoznanja. Ti so: 1. mistično in racionalno spoznanje; 2. empirično in konceptualno spoznanje; 3. pozitivno in spekulativno spoznanje; 4. intuitivno in reflektivno spoznanje; 5. simbolično in adekvatno spoznanje; 6. kolektivno in individualno spoznanje.¹⁶

Talcott Parsons v svojem eseju o vlogi idej v družbeni akciji opredeljuje ideje kot pojme in stavke, ki imajo to lastnost, da razumljivo razlagajo človeške interese, vrednote in izkušnje. Vse ideje pa deli na eksistencialne, ki so lahko empirične ali neempirične; na normativne in na »izmišljene« (imaginativne).¹⁷

Robert Merton govori v svoji paradigmi sociologije spoznanja o raznih področjih in vidikih duhovnih proizvodov. V ponazorilo navaja naslednja področja: moralna prepričanja, ideologije, ideje, miselne kategorije, filozofija, religiozna prepričanja, družbene norme, pozitivna znanost, tehnologija itd. in predlaga analizo naslednjih vidikov naštetih področjih: njihov izbor, nivo

¹² Dr. Oleg Mandić, op. c., str. 155—165.

¹³ Dr. Ante Fiamengo, op. c., str. 295—342.

¹⁴ Georges Gurvitch, Sociologija, II., Naprijed, 1946—1966, str. 124—126.

¹⁵ G. Gurvitch, op. c., str. 126—127.

¹⁶ G. Gurvitch, op. c., str. 152—148.

¹⁷ Talcott Parsons, Essays in sociological theory, The free press, Glencoe, Illinois, 1958, str. 9—34, The role of ideas in social action.

abstraktnosti, ustrezne predhodne domneve, pojmovna vsebina, modeli verifikacije, cilji intelektualne aktivnosti, itn.¹⁸

Za Vojina Milića je spoznavanje proces, v katerem nastaja znanje o realni vsebini, ki obstoji v stvarnosti. Spoznanje je torej vedno ožje od individualne ali družbene zavesti, poleg spoznavanih elementov vsebuje različne oblike občutkov, čustev in želja, pa tudi razne latentne, neartikulirane in podzavestne izkušnje. Ko govori o raznih oblikah družbene zavesti, v katerih prihajajo bolj ali manj do veljave tudi spoznavni elementi, pa navaja religijo, znanost, vrednostne in normativne postavke, umetnost, zdravo-razumsko spoznanje, filozofijo in ideologijo.¹⁹

Morda se na prvi pogled dozdeva, da so vse te sheme raznih vrst spoznanja, kot jih navajajo posamezni avtorji, zelo različne ali celo take, da jih ne moremo primerjati med seboj. Natančnejše preučevanje ustreznih študij pa pokaže, da gre v bistvu le za terminološko zmedo, se pravi, da posamezni avtorji uporabljajo več različnih izrazov za isti pojav in obratno, da različne pojave enako imenujejo. Če tako gledamo na problem opredelitve in klasifikacije raznih vrst spoznanja, pa zlahka opazimo, da se študije in spoznanja posameznih avtorjev ne izključujejo, temveč se dopolnjujejo in kumulirajo. Sociologija spoznanja bo torej po vsej verjetnosti morala upoštevati že naštete in še številne druge vrste spoznanja.

Vendar pa moramo ob tej priliki opozoriti na problem, ki se ga je zelo upravičeno dotaknil Vojin Milić. Vprašanje je namreč, če lahko posamezne »oblike družbene zavesti«, »duhovne tvorbe« ali »mentalna dejanja« v celoti štejemo za vrste »spoznanja«. Prav gotovo je, da taki družbeni pojavi, kot so na primer umetnost, religija, morala in drugi, v resnici vsebujejo tudi spoznavne elemente; prav tako pa je tudi res, da poleg teh elementov vsebujejo še druge, vrednostne, čustvene in podzavestne sestavine. Sociologije spoznanja torej ne zanima celotna družbena zavest in njene oblike, temveč le tisti njeni elementi, ki so spoznavne narave. Merila za razpoznanje in razlikovanje teh elementov pa so epistemološka, logična in metodološka.

Ta merila že sama po sebi nakazujejo tudi možnosti za notranjo klasifikacijo raznih vrst spoznanja. Stopnja zahtevnosti logično-epistemoloških in metodoloških postopkov, ki so bili uporabljeni med spoznavanjem in katerih rezultat je določeno spoznanje, določa na primer položaj tega določenega spoznanja na lestvici, ki sega od najbolj preprostega, vsakdanjega zaznavanja in opazovanja, življenjskega izkustva in razumskega spoznanja, raznih strokovnih analiz in študij, do najbolj zahtevnih bazičnih znanstvenih raziskav.

Nadalje lahko s pomočjo teh meril oblikujemo lestvico, ki se začneja pri najbolj individualnem, empiričnem, konkretnem ali posamičnem in se konča pri najbolj splošnem in abstraktnem spoznanju. Če pa ostanemo samo v okviru znanstveno-raziskovalne dejavnosti, lahko tako oblikujemo kontinuum, ki sega od tako imenovanih aplikativnih, uporabnih, do najbolj bazičnih in teoretičnih raziskav in ustreznih izsledkov.

(Se nadaljuje)

Peter Jambrek

¹⁸ Robert K. Merton. Social theory and social structure, The free press, Glencoe, Illinois, 1959, The sociology of knowledge and mass communications, str. 439—488, posebno pa str. 460—461.

¹⁹ Dr. Vojin Milić, Uvodna razmatranja o sociologiji saznanja, Sociologija, Beograd, 1965, str. 5—27.

ne izključujeta. Nasprotno, zelo lepo živi ta druga poleg druge in nudita človeški duši in človeški domišljiji prav tako srečno in blagodejno raznoličnost, kakršno nudijo človeškemu očesu in človeškim čutom sploh različni cvetovi, sadeži in vsa druga bitja na zemlji...» (Obisk, prev. Tone Potokar).

Kakor je povedal Dragan Jeremić, Desnica kljub zanikanju absolutnosti ni nikakršen absolutni relativist, marveč ga moramo imeti za dialektičnega relativista. »Po njegovem mnenju je vrhovna modrost nemir, gibanje brez konca in kraja, toda *ljudska* (podčrtal Jeremić) modrost je spoznati stvarnost v njeni integralnosti in razumeti njena nasprotja kot relativne dele te integralnosti.«

Po številu strani opus Vladana Desnice ni posebno obsežen, bogat in dragocen pa je po globini in tehtnosti doživetih spoznanj. Je dokument človekove usodno tragične ujetosti v čas in hkrati izpoved o upiranju silam minevanja. Kot tak ne bo nehal trkati na človeško zavest.

Zadar, spomladi 1967.

Stefan Barbarič

PROBLEMI SODOBNE DRUŽBE

SOCIOLOGIJA SPOZNAVANJA IN RAZPRAVE O INTELIGENCI

(Konec)

OBJEKT SOCIOLOGIJE SPOZNAVANJA

Povedali smo že, da je resnični predmet sociologije spoznavanja tisto družbeno ravnanje in razmerja med ljudmi, ki so v »zvezi« z znanjem in procesom spoznavanja. Toda tako ali drugače je vsaka družbena akcija ali individualno dejanje zasnovano na določenih informacijah: ko spoznanje nastane, zaživi svoje lastno življenje in po svoje vpliva na nadaljnji tok družbenih dogodkov; delovanje množičnih in drugih komunikacijskih sredstev, prek katerih se širijo informacije in znanje v družbeni prostor, ima številne in pogosto nepredvidene posledice. Skratka: ugotoviti je treba, katero posebno razmerje med znanjem in človekovim družbenim ravnanjem zanima sociologijo spoznavanja, kakšna je torej ta »zveza«, o kateri govorimo. Zdi se mi, da dokončnega in jasnega odgovora na to vprašanje ni mogoče dati. Vendar pa je nesporno, da sociologija spoznavanja preučuje predvsem tisto družbeno ravnanje in odnose med ljudmi, ki se oblikujejo pri nastajanju in ustvarjanju znanja, se pravi pri procesu spoznavanja. Vprašanje je, če preučuje tudi proces posredovanja²⁰ in pa druž-

²⁰ Ob isti problem je zadel že Robert Merton, ki v tretjem delu svoje zbirke esejev o Družbeni teoriji in družbeni strukturi (Robert Merton, op. c. str. 439 in dalje) obravnava skupaj sociologijo spoznavanja in množičnih komunikacijskih sredstev. V uvodu k tej študiji ugotavlja, da sta obe disciplini komplementarni, da se medsebojno prekrivata in dopolnjujeta, razlikujeta pa

bene posledice znanja. Sodim pa, da bi se z vključitvijo teh dveh problemov tako razširilo področje te discipline, da bi jo bilo zelo težko razmejiti od nekaterih drugih posebnih sociologij in pa celo od obče sociologije.

Če je torej jasno vsaj to, da sociologijo spoznanja zanima, kako nastaja znanje, pa se moramo nadalje vprašati: ali se v tem okviru nameravamo ukvarjati z vsemi oblikami in vrstami znanja in z vsemi ustreznimi družbenimi konteksti ali pa se bomo v tem pogledu kakorkoli omejili.

Čeprav je to verjetno predvsem stvar dogovora in raziskovalne prakse in v podobnih primerih navadno ni mogoče dati dokončnih opredelitev, vendar predlagam, da vsaj ob tej priliki usmerimo svojo pozornost le na znanje, ki je sad aktivnosti ljudi v okviru posebnih, v ta namen specializiranih družbenih vlog.

Take vloge seveda predpostavljajo delitev dela na umsko in fizično in obstoj posebne kategorije ljudi, ki se ukvarjajo pretežno z umskim delom. V tej zvezi navadno govorimo o intelektualnem delu, o intelektualcih in o inteligenci. (Ob tej priliki ne nameravam obravnavati zgodovinskih in drugih vzrokov družbenih delitev dela in še posebej delitve dela na fizično in umsko, pač pa ugotavljam, da ta delitev v naši današnji družbi obstaja, da je treba z njo računati in da jo kaže po možnosti čim boljše spoznati).

Če že sociologijo spoznanja zanima vsako znanje, ki je nastalo kot sad raznih specializiranih družbenih vlog, pa je po drugi strani ne zanimajo tudi vse tiste družbene vloge, ki imajo naravo intelektualnega, umskega dela. Sociologija spoznanja preučuje namreč le tiste družbene vloge, katerih funkcija je ustvarjanje in formuliranje novega znanja, ne zanimajo pa je tiste aktivnosti, katerih cilj je manipuliranje in posredovanje že obstoječih spoznanj.

KDO JE INTELEKTUALEC

Če že uporabljamo pojem intelektuallec, mu moramo torej glede na zgornje ugotovitve dati dvojno vsebino. Po eni strani označujemo s tem pojmom vse tiste ljudi, ki se ukvarjajo pretežno z umskim delom ali pa so morda dosegli določeno raven izobrazbe, po drugi strani pa so intelektualci v ožjem pomenu besede vsi tisti, ki se pečajo:

- a) pretežno z umskim delom, v okviru te aktivnosti pa
- b) pretežno z ustvarjanjem in formuliranjem novega znanja.

Očitno je, da sociologijo spoznanja zanima le intelektualno delo v ožjem smislu: v skladu s tako opredelitvijo npr. ne moremo šteti za intelektualca

da se v naslednjih značilnostih: sociologija spoznanja se ukvarja predvsem z intelektualnimi proizvodi strokovnjakov, pa naj bo to v znanosti, filozofiji, v ekonomski ali politični misli; ukvarja se z znanjem, proučuje torej »intelektualno elito«; zanima jo znanje kot sistematična celota dejstev in idej itn.; medtem ko je predmet sociologije množičnih komunikacij javno mnenje, množična kultura, informacije; izvore sociologije spoznanja je iskati v Evropi in pod parolo: »Ne vemo, če je to, kar trdimo, res, vemo pa vsaj, da je pomembno«, medtem ko se ukvarjajo s sociologijo množičnih komunikacij predvsem ameriški sociologi, ki se drže gesla: »Ne vemo, če je to, kar trdimo, pomembno, toda vemo vsaj, da je resnično«. (Robert Merton, op. c., str. 439–440.)

profesorja, ki se ne ukvarja z raziskovalnim delom; intelektualec ni direktor raziskovalne ustanove, ki tudi sam ne objavlja znanstvenih razprav, niti ne funkcionar politične organizacije, ki samo ponavlja in posreduje že obstoječe znanje. Merilo za opredeljevanje intelektualnega dela v spoznavano-sociološkem pomenu torej ni določena stopnja formalne izobrazbe ali pa poklic in funkcija, ki po splošnih predstavah koga kvalificirata kot intelektualca.

Nadalje se zastavlja vprašanje: katero znanje moramo pravzaprav šteti za »novo«? Znana je namreč misel, da je vsaka izvirna ideja v resnici kombinacija dveh že obstoječih: pojem »intelektualec« je bilo na primer mogoče razviti šele na osnovi predhodnih pojmov »znanja« in »družbene vloge«. Po drugi strani pa moramo šteti za ustvarjalno tudi tisto misel, ki uspe uporabiti splošno spoznanje pri reševanju določenih problemov; za »inovacijo«, »iznajditeljstvo«, za intelektualno izvirnost štejejo nekateri tudi nov način ali kontekst uporabe že obstoječega znanja, itn. Pojem »novega« je torej tudi v našem primeru le relativen in mu bo treba dati ustrezno vsebino za vsako določeno področje znanja posebej.

Naslednjo omejitev pojma »intelektualec« smo sicer že nakazali, vendar jo je treba še izrecno opredeliti: za intelektualce štejemo posameznike le toliko, kolikor sodelujejo pri ustvarjanju novih spoznanj. Pojem »intelektualec« se torej nanaša na družbeno vlogo, ne pa na celotno osebo.²¹ Ta družbena vloga je lahko identična s poklicno vlogo, nikakor pa to ni nujno: veliko je takih, ki opravljajo rutinska strokovna dela kot svoj poklic, ker se pač morajo z nečim preživljati, v prostem času pa se ukvarjajo z ustvarjalnim intelektualnim delom; univerzitetni profesor ima pedagoške in znanstvene naloge: intelektualec je toliko, kolikor je tudi raziskovalec, kot učitelj pa le prenaša znanje na študente; dosti strokovnjakov je zaposlenih pretežno s svojim rednim poklicem, vzporedno s to svojo dejavnostjo pa se iz kakršnihkoli motivov strokovno izpopolnjujejo, študirajo, raziskujejo, objavljajo: tudi ti so intelektualci le toliko, kolikor sodelujejo v spoznavnem procesu.

Potem ko smo vsaj za silo poskušali opredeliti pojem »intelektualnega dela« in »intelektualca«, pa si oglejmo še, kaj razumemo z izrazom »inteligenca«. Zdi se, da so nekako v modi razprave in celo prave polemike o tem, ali je inteligenca »razred«, ali je »sloj«, »socialna grupacija«, »kategorija ljudi« ipd. Verjetno je sicer, da večina vseh teh »diskusijskih prispevkov« ali »tez« nima kakih socioloških pretenzij, pa vendar: če že uporabljamo pojme, kot so: razred, sloj, družbena kategorija in družbena skupina, bi bilo morda le v redu, če bi upoštevali vsaj osnovno učbeniško znanje slovenske sociologije. Samo dvoje skript²² bi bilo treba prebrati, pa bi bilo vsakomur jasno, kaj pomenijo ti izrazi; od tod bi z zelo preprostim formalno logičnim sklepanjem lahko prišli tudi do ugotovitev o tem, koliko je »inteligenca« sloj, razred, družbena skupina, kategorija ipd. Toda morda moram biti vendarle nekoliko

²¹ Seveda je res, da je človek tudi »totalni družbeni pojav«. Vendar si te misli ne smemo razlagati preveč poenostavljeno: človekova osebnost je celovita in strukturirana obenem; eden od osnovnih elementov človekove strukturirane osebnosti pa so prav posamezne družbene vloge, ki jih »igra«.

²² Zdravko Mlinar, Družbene skupine, Visoka šola za politične vede v Ljubljani, 1961; dr. Jože Goričar, Teorija družbenih struktur, Visoka šola za politične vede v Ljubljani, 1964.

bolj jasen: inteligenca je socialna kategorija, torej agregat ljudi, ki imajo to skupno značilnost, da se več ali manj ukvarjajo z ustvarjalnim intelektualnim delom. Družbena skupina pa postajajo toliko, kolikor dobivajo vse konstitutivne lastnosti sociološkega pojma družbenih skupin.²³

Seveda pa so socialne kategorije in torej tudi inteligenca le pojmovni instrumenti, ki rabijo za izhodišče za nadaljnje raziskovanje. Če smo povedali, da z inteligenco razumemo število ljudi, ki imajo določeno skupno značilnost, smo pravzaprav šele opredelili populacijo, katere lastnosti nameravamo preučiti. Katere bodo te lastnosti, pa bo seveda odvisno od določenega problema, ki ga hočemo rešiti s to ali ono študijo o »inteligenci«.

Te študije lahko razdelimo na dve vrsti: na take, ki bi skušale ugotoviti značilnosti inteligence v celoti in v primeri z drugimi družbenimi segmenti, in pa na tiste, ki bi raziskovale njeno notranjo strukturo.

STRUKTURA INTELIGENCE

Znanje je eden od najbolj pomembnih dejavnikov družbenega razvoja. Zato bi verjetno lahko opredelili osnovni politični problem v zvezi s spoznavanjem in znanjem v obliki naslednjih vprašanj: Kateri so tisti družbeni pogoji, ki v danem okolju omogočajo čim večjo proizvodnjo novega znanja? Kako doseči, da bo to znanje čim boljše? Kako zagotoviti, da bo uporabljeno v namene, ki so v skladu z zeleno smerjo družbenega razvoja? Kateri so tisti nujni pogoji, ki naj zagotovijo, da bo znanje v resnici postalo dejavnik družbenega napredka — ne pa samo dejavnik družbenih sprememb?

Da bi lahko odgovorili na ta vprašanja in se lahko odločili za ustrezne smeri družbene akcije, pa bomo med drugim morali upoštevati tudi različne sociološke dejavnike, ki vplivajo na proces spoznavanja. Prav ti sociološki dejavniki: ljudje, ki sodelujejo pri ustvarjanju novega znanja, njihovi medsebojni odnosi njihove lastnosti in družbeno ravnanje, pa so resnični predmet sociologije spoznavanja.

Če nas bo na primer zanimala notranja struktura inteligence, bomo morali najprej opredeliti ustrezna merila njene slojevitosti: dohodek, izobrazbo, ugled, poklic, položaj v poklicu, aktivnost, itn. Nato bomo verjetno zastavili ustrezna vprašanja in raziskovalne domneve, na primer:

a) Kakšni so absolutni in povprečni mesečni prejemki intelektualcev? Ti podatki bi nam povedali, koliko dohodki intelektualcev sploh zadostujejo za normalno opravljanje njihovega dela. Ali delujejo spodbudno v primeri z drugimi poklici ali ne? Kakšen ekonomski položaj imajo intelektualci v naši družbi? Kaj jih sili v opravljanje raznih zaslužkarskih dejavnosti? Katera intelektualna dela so boljše nagrajena od drugih, itd.?

b) Kakšna je formalna izobrazba intelektualcev? Na osnovi ustreznih podatkov bi si lahko razložili, koliko je formalna (univerzitetna) izobrazba nujni pogoj za izvirno intelektualno delo? Koliko razne akademske stopnje in nazivi izražajo resnične sposobnosti, itd.?

²³ Konstitutivni elementi družbenih skupin so: množina ljudi, dejavnost in funkcija skupine, medsebojni odnosi, kultura, zavest skupine, struktura skupine, družbena gibljivost skupine, kohezivnost skupine.

c) Kakšen je ugled posameznih intelektualcev in inteligence nasploh? Do sedaj izdelane študije o strukturi ugleda v naši družbi so zelo fragmentarne; ne morem pa se spomniti nobene, ki bi izrecno merila prestiž raznih panog v ustvarjalnem intelektualnem delu. Vendar lahko domnevamo, da ravno družbeni ugled kakšnega dela vpliva na poklicne želje in odločitve mladine in stimulira intelektualno delo.

d) Katere poklice opravljajo intelektualci?

e) Kakšne položaje in funkcije imajo pri teh poklicih? Tu nas bo zanimalo, ali opravljajo intelektualci le strokovne funkcije. Imajo tudi vodilne položaje? Ali je dejavnost spoznavanja ločena od procesa odločanja ali ne? Kako vpliva dejstvo, da se kdo ukvarja z intelektualnim delom, na kvaliteto odločitev, pri katerih sodeluje, itd.

f) Kolikšna je stopnja politične aktivnosti intelektualcev? Na katerih nivojih te aktivnosti sodelujejo? Zanimivo bi bilo tudi ugotoviti, koliko se prekrivajo te notranje strukture inteligence, se pravi:

g) Ali se položaj na lestvici osebnih dohodkov vsaj približno ujema s položaji na lestvicah formalne izobrazbe, ugleda, funkcije v poklicu, politične aktivnosti in drugih? Kakšni so modeli skladnosti oziroma neskladnosti med položaji raznih tipov? V tej zvezi nas bo na primer zanimalo, če imajo intelektualna dela z višjimi dohodki tudi višji ugled ali pa je res prav obratno? So tisti z višjo formalno izobrazbo tudi politično bolj aktivni ali pa ne? Ali se da ugotoviti kakršnokoli povezanost med sposobnostjo za intelektualno delo in kvaliteto tega dela na eni strani in med različnimi drugimi dejavniki (npr. višina dohodka, izobrazba, ugled, funkcija v poklicu in politična aktivnost) na drugi strani?

Nedvomno bi bile vse te in podobne študije zelo koristne. Vendar pa se mi zdi, da nobeno od naštetih meril ne zadeva v bistvo spoznavnega procesa. Zato se moramo ponovno vprašati: Kateri dejavnik (merilo, dimenzija slojevitosti, lastnost inteligence) odločilno vpliva na vrsto in kvaliteto intelektualnega dela?

Domnevam, da je to način izbora in narava raziskovalnih (intelektualnih, publicističnih) problemov. Kaj torej vodi intelektualca, ko izbira predmet svojega študija? Kdo ga »oskrbuje« z raziskovalnimi problemi? Kdo je naročnik in kdo potrošnik študij, ki jih izdeluje? Komu odgovarja za svoje delo? Vsa ta vprašanja pa lahko strnemo v eno samo: Kdo odloča o tem, kaj bo intelektualec delal: on sam, neformalna skupina, katere član je, ustanova, v kateri je zaposlen, organizacija, za katero dela, »družba« ...?

Morda bi najbolje, če začnemo kar z nekaterimi primeri s področja sociologije.²⁴

Zamislimo si delovno mesto sociologa v industrijskem podjetju. Skoraj gotovo je, da se bo v okviru svojih poklicnih zadolžitve ukvarjal predvsem z medsebojnimi odnosi v podjetju; reševal bo določene socialne probleme in konfliktna situacija znotraj delovne organizacije; študiral bo življenjske razmere in družbeno okolje delavcev. Njegov krog raziskovalnih problemov bo

²⁴ Nekoliko nerodno bi morda lahko imenovali okvir tega razmišljanja »sociologijo sociologije«. Toda če se sociologi že ukvarjajo z najrazličnejšimi poklici in ustreznimi grupacijami, od rudarjev do zdravnikov, si morda vendarle lahko privoščimo luksuz, da se za trenutek ustavimo še pri nas samih.

torej omejen predvsem na podjetje, ki ga zaposluje. Kdo pa mu bo dajal v reševanje konkretne probleme? Načelno si jih bo najbrž izbiral sam, v praksi pa bo verjetno precej vplivalo na ta izbor razmerje sil v podjetju, pritiski s strani raznih centrov moči, neformalnih skupin in klik, pa tudi povsem legalne odločitve organov upravljanja. Veliko vprašanje je, če bo ta sociolog smel raziskovati dejansko in ne samo normativno strukturo avtoritete v podjetju, izobrazbeno strukturo vodilnih kadrov in njene posledice za delo podjetja; resnične življenjske razmere najslabše plačanih delavcev ter razne privilegije in samovoljo vodilnih uslužbencev na vseh nivojih delovne hierarhije. Nekateri podatki namreč kažejo, da vsakemu poskusu, da bi odkrili in spreminjali take razmere v naših industrijskih podjetjih, praviloma sledi ogorčena reakcija prizadetih in da je zato že vnaprej obsojen na neuspeh.²⁵ Že na tem primeru vidimo, kako konkretno družbeno okolje odločujoče vpliva na spoznavni proces.

Praviloma naj bi bili sociologi zaposleni tudi v strokovnih službah občinskih predstavniških in upravnih organov. Razumljivo je, da bo njihovo delo usmerjeno predvsem na t. i. socialni inženiring: sodelovali bodo pri krajevnem urbanističnem in družbenem načrtovanju; pripravljali razne kadrovske analize; študirali lokalne migracijske trende; v omejenem obsegu bodo morda testirali javno mnenje; itd. itd. Vse njihovo raziskovanje pa bodo v prvi vrsti usmerjali lokalni organi, ki potrebujejo za učinkovito odločanje tudi sociološke informacije.

V zadnjih nekaj letih se je uveljavil poklic srednješolskega profesorja sociologije. Morda je res, da je ravno ta pri svojem delu še najbolj vezan na razlaganje predpisanih učbenikov in priporočene strokovne literature in mu ostaja sorazmerno malo prostega manevrskega prostora za svoje ustvarjalno intelektualno delo.

Sociologe zaposlujejo tudi razni organi in strokovne službe družbenih in političnih organizacij, kot so na primer Zveza komunistov, SZDL ali Zveza sindikatov. Odveč bi bilo ugotavljati, da so tudi naloge teh sociologov v veliki meri določene s potrebami ustreznega organa — na občinskem, republiškem ali zveznem nivoju — ki želi biti seznanjen »s stanjem na terenu«.

Oglejmo si še vlogo sociologa pri kakem republiškem državnem upravnem organu! Znano je, da so ti organi zaposleni pretežno s pripravljanjem pravnih predpisov, ki jih sprejemajo oblastni organi, in pa z uveljavljanjem pozitivnega prava v praksi. V teh primerih določajo torej sociologu njegove raziskovalne probleme pravne norme, za katerih pripravo ali uporabo so navadno potrebne tudi določene informacije sociološke narave. Tudi razsežnosti teh problemov so seveda pogojene z ustrezno pravno odločitvijo.

Nekoliko bolj svojevrsten in neodvisen je položaj sociologov, ki so zaposleni pri raziskovalnih inštitutih in zavodih. Zelo težko bi bilo dokazati, da je delo v teh ustanovah bolj ali manj pisano kot v naštetih primerih. Raziskovalne ustanove so namreč praviloma specializirane za določeno področje, npr. za kriminologijo, javno upravo, izobraževanje, šolstvo, produktivnost in organizacijo dela, za zaposlovanje kadrov, za lokalne skupnosti, za industrijsko sociologijo, itd. Kljub temu pa so sociologi v teh organizacijah v nekem smislu bolj

²⁵ Veljko Rus, Klike v delovnih organizacijah. Problemi, 1966, 45—48, str. 974—999.

neodvisni pri svojem delu kot v vseh naštetih primerih. Raziskovalnih problemov jim namreč ne definira določen organ, ki mu praviloma tudi odgovarjajo za svoje delo, temveč naročnik raziskave. Tega — in torej tudi ustrezne probleme — izbirajo inštituti praviloma samostojno. Seveda jih pri tem omejujejo njihove kadrovske in materialne kapacitete, omejuje jih krog potencialnih naročnikov raziskav, finančna sredstva, ki jih imajo na voljo, in še številne druge »objektivne« okolščine. Vendar pa je razmerje med samostojnim raziskovalcem in naročnikom raziskave povsem drugačne narave kot pa odnos, ki nastaja zaradi delovne obveze sociologa do organizacije, ki ga zaposluje.

Kakšen pa je položaj intelektualca na Univerzi? Temeljna naloga univerzitetnega učitelja je, da goji določeno znanstveno disciplino in predava posamezne predmete v okviru te discipline: to pomeni, da ima dve delovni obvezi: sodeluje v spoznavnem procesu in študentom posreduje ustrezno znanje. Pri njegovem znanstvenem delu ga torej omejujeta le obseg in narava univerzitetne discipline, ki jo razvija, »potrošniki« njegovih raziskav pa so študentje in vsa strokovna javnost.

Do zdaj smo obravnavali razne poklicne družbene vloge sociologov. Vrsta in narava intelektualnega dela je v vseh teh primerih identična s funkcijo določenega delovnega mesta, to funkcijo pa opredeljujejo potrebe ustrezne organizacije ali ustanove.

Povedali pa smo že, da intelektualne družbene vloge niso nujno vezane na poklicno delo. To velja za velik del publicistične dejavnosti, za honorarno raziskovalno delo, za sodelovanje na raznih posvetovanjih, za številne vrste individualnega intelektualnega dela itd. Na dlani je, da lahko v teh primerih sociolog najbolj svobodno izbira probleme za svoj študij. Seveda pa je ta svoboda le relativna: njegovih odločitev pač ne definira določena organizacija, temveč njegova lastna prepričanja, neformalno družbeno okolje, položaj v družbi, ipd.

»ODVISNI« IN »NEODVISNI« INTELEKTUALCI

Podobno kot smo obravnavali nekaj tipov družbenih vlog sociologov, bi lahko preučili tudi druge vrste intelektualnih dejavnosti. Povsod pa bi videli, da na delovni položaj intelektualca bistveno vpliva tisti, ki odloča o vrsti njegovih raziskovalnih problemov. Kdo pa je to? V ponazorilo smo že navedli nekaj takih dejavnikov: industrijsko podjetje in njegovi organi, občinski predstavniški in upravni organi, družbene in politične organizacije, državni upravni organi, izobraževalne ustanove, raziskovalni inštituti, zavodi, univerza, interesi in vrednote samih intelektualcev itd. itd. S tem pa smo tudi že nekoliko bolj natančno opredelili posebni predmet sociologije spoznanja, namreč vsa tista družbena okolja: organizacije, ustanove, družbene skupine, ki prek raznih vzvodov vplivajo na izbiro intelektualnih problemov. Od organizacije, za katero dela intelektualec, pa ni odvisna samo vrsta raziskovalnih problemov, s katerimi se ukvarja, temveč tudi svoboda njegove lastne intelektualne pobude. Čim manjša in čim bolj specializirana je organizacija, tem bolj omejena je praviloma ta pobuda in obratno.

Prav kakovostne pa so v tem pogledu razlike med tistimi intelektualci, ki so pri svojem delu vezani na določeno organizacijo, in med tistimi, ki delajo

sami zase, individualno, nevezano ter zunaj okvirov in hierarhij institucij.²⁶ Katere so poglobitve razlike med tema dvema tipoma družbenih vlog?²⁷

Na eni strani imamo omejen in vnaprej opredeljen izbor problemov, na drugi strani pa je v tem pogledu pobuda sorazmerno svobodna. »Klient« »odvisnih« intelektualcev je njihova delovna organizacija, »potrošnik« »neodvisnih« pa praviloma ni vnaprej določen ali pa je to vsa javnost. »Odvisni« intelektualci so bliže centrom odločanja, ti centri imajo nanje precejšen vpliv, ki ga izvajajo s pomočjo neformalnega pritiska, različnega nagrajevanja, z možnostmi socialne promocije, s kaznovanjem, izolacijo, z indoktrinacijo vrednot, ki so v interesu organizacije ipd.; »neodvisni« intelektualci pa nimajo neposrednega stika s centri družbe in ti ravno zato nimajo toliko možnosti, da bi nanje izvajali svoj vpliv. Zato ker so bliže centrom odločanja imajo »odvisni« več možnosti, da tudi sami vplivajo na te centre; precej verjetno je, da bo sprejeta in realizirana tista smer družbene akcije, ki jo predlagajo na temelju svojega strokovnega znanja; nasprotno pa »neodvisni« nimajo takega vpliva na dejansko odločanje; zelo verjetno je celo, da njihova spoznavanja in informacije sploh ne bodo prišla do tistih, katerim so bila namenjena ali pa da pri njih ne bodo našla primerne odziva. »Odvisni« so bolj seznanjeni z razmerami v organizaciji, kjer delajo, zato so njihovi predlogi in analize bolj realistične, manj radikalne in v nekem smislu konformistične; spreminjati želijo posamezne nepravilnosti, reševati bolj drobne in tehnične probleme, pristajajo pa na obstoječe stanje, v katerem je ustrezn sistem akcije kot celota; nasprotno pa »neodvisni« ne poznajo tako podrobno vseh teh okoliščin, zato osredotočajo svoje analize na bistvene in globalne probleme; zato so radikalni, ne pa reformistični. »Odvisni« intelektualci sprejemajo za dane osnovne cilje in vrednote svoje organizacije in poskušajo odkriti najbolj učinkovita sredstva za uresničenje teh ciljev: »neodvisni« pa se sprašujejo po smislu in ustreznosti samih ciljev in vrednot. Tisti, ki niso neposredno vezani na organizacijo, so popolnoma samostojni pri izbiri raziskovalnih postopkov, medtem ko je pri »odvisnih« bolj verjetno, da bodo zavestno ali nezavestno poskušali ugotoviti to, kar se od njih pričakuje; taka psihična naravnost pa ima lahko za posledico različne pristranosti, pa tudi metodološke nedoslednosti. Nad »odvisnimi« intelektualci izvajajo socialno kontrolo neposredno, prek disciplinske odgovornosti in prek obstoječe strukture avtoritete, kontrola »neodvisnih« je posredna, praviloma pa jo opravlja vrednotni sistem in struktura prestiža. Ker je intelektualec v organizaciji v veliki meri zavzet s tekočimi delovnimi nalogami in z vrednotenjem različnih sredstev za doseg ciljev, ki jih postavljajo drugi, tudi

²⁶ Povedali smo že, da se pojem intelektualcev nanaša na družbeno vlogo, ne pa na celotno osebo. Potemtakem si lahko zamišljamo osebo, ki je sicer redno zaposlena, pa se zunaj tega svojega poklicnega razmerja ukvarja s samostojnim in neodvisnim intelektualnim delom. Če je tudi redno poklicno delo te osebe po naravi intelektualno, ima pač primer, da isti človek opravlja dve intelektualni družbeni vlogi, od katerih je ena institucionalizirana, druga pa ne.

²⁷ Bolj upravičeno bi morda lahko govorili o kontinuumu odvisnosti oziroma neodvisnosti intelektualcev. Merilo za oblikovanje take lestvice bi bila stopnja svobodne pobude pri izbiri raziskovalnih problemov. Na enem koncu tega kontinuumu pa bi bil na primer strokovnjak, ki ga pri njegovem delu strogo omejujejo zahteve njegovega podjetja, na nasprotnem koncu pa bi bil npr. samostojni publicist, književnik ali esejist. Kljub temu pa se bom omejil le na oba kontrastna tipa, da bi lahko bolj plastično prikazal njune medsebojne razlike.

ni tako občutljiv za posledice, ki jih utegne imeti določena smer akcije; samostojni intelektualci pa si praviloma sami postavljajo cilje v skladu z vrednotami, ki jih priznavajo, zato jih v prvi vrsti zanimajo širše družbene posledice te ali one smeri akcije, ne pa samo pragmatična in kratkoročna učinkovitost. Domnevamo lahko, da intelektualno delo znotraj organizacij razvija take osebnostne lastnosti, kot so: konformizem, lojalnost, apolitičnost, nesamostojnost, karierizem; ne stimulira k teoretičnemu študiju; daje prednost uporabnim in »praktičnim«, pred bazičnimi raziskavami; sili k preprostejšim, hitrejšim in učinkovitejšim raziskovalnim metodam; po drugi strani pa morajo biti »neodvisni« intelektualci pri svojem delu nujno samostojni, iniciativni in kritični; izpostavljeni pa so tudi izkušnjam, kot so: spekulativnost, verbalizem, precenjevanje enih in podcenjevanje drugih problemov in spoznanj; pristranost pri izbiri raziskovalnih problemov; občutek nemoči in zaverovanost vase; itd. »Odvisni« intelektualci v bistvu posoja svoje znanje in strokovnost za to, da bi se ohranila in izboljšala obstoječa institucionalna ureditev; »neodvisnega« pa zanima predvsem odkrivanje novih oblik družbenega sožitja, socialnih inovacij.

Koliko in za koga vse te domneve držijo ali pa ne, je seveda stvar študija in empiričnega raziskovanja. Kljub temu pa lahko že sedaj zanesljivo ugotovimo, da vsaka »zdrava« in »stabilna« družba potrebuje za svoj razvoj oba glavna tipa intelektualnih družbenih vlog. Vse te vloge, pa naj so še tako različno usmerjene, se namreč ne izključujejo, temveč se medsebojno dopolnjujejo. Vsa nova spoznanja sprožajo slej ko prej nove smeri družbene akcije. V tem pogledu imajo družbena odkritja, izumi, iznajdbe, intelektualne stvaritve in nova znanja funkcijo dejavnikov družbenih sprememb. Ker pa spremembe niso možne samo na globalnem niti samo na konkretnem, posamičnem nivoju, je popolnoma jasno, da mora tudi intelektualno delo potekati na vseh teh ravneh.

Čeprav se zdi ta ugotovitev naravnost banalno preprosta in jasna, pa bi iz nekaterih naših javnih polemik o »vlogi in položaju intelektualcev v naši družbi« utegnili sklepati, da ravno ta misel marsikomu ni še prav nič razumljiva. Nekakšno karikaturo in »slovensko posebnost« pravkar opisanih odnosov med »odvisnimi« in »neodvisnimi« intelektualci je še nedavno predstavljala (ali pa še predstavlja) polarizacijo med »osveščenimi, angažiranimi, neodvisnimi« na eni in pa med »birokratskimi« intelektualci na drugi strani. Spominimo se samo, s kakšno ihto so tako eni kot drugi poskušali negirati ali pa vsaj osmešiti prizadevanja drugih. Morda bi nam vse te nesporazume lahko vsaj delno razložila funkcionalna analiza ustreznih družbenih vlog slovenskih intelektualcev.

Toda oglejmo si vsaj eno stran problema: kaj pomeni s sociološkega zornega kota ideja o »die freischwebende Intelligenz«, kaj pomeni ironična pripomba, da želijo imeti nekateri intelektualci vlogo »odrešenika«, »soli naroda« ali »kritične zavesti družbe«; kakšna naj bi bila vloga »osveščene« in »angažirane« intelligence?²⁸ Predvsem se mi zdi, da vsi ti izrazi ne analizirajo,

²⁸ To vlogo je zelo jasno opisal Taras Kermavner v članku »O nekaterih odnošjih med družbo, kulturo in inteligenco.« (Perspektive, leto II, 1961/62, str. 483, 543). Takole pravi: »Kdo torej skrbi za perspektivo družbe? Kdo vzgaja posameznike v ljudi, v občestva? Kdo razmišlja onkraj danih dnevnih nalog, onkraj gibanja k večji proizvodnji? ...«

temveč vrednotijo. Povedati hočejo verjetno, da intelektualci nimajo, ne morejo ali ne smejo imeti takega položaja, ki bi jim omogočal, da bi »prosto plavali v družbenem prostoru«.

Ob tej priliki nas seveda ne more zanimati, od kod in iz kakšnih pobud so se porajale take in podobne želje. Ugotovimo lahko samo to, da poskušajo razveljaviti niz intelektualnih družbenih vlog, ki so s sociološkega vidika povsem funkcionalne.²⁹

VLOGA IN POLOŽAJ ZNANSTVENIH DELAVCEV

Že ko smo obravnavali poklicne vloge sociologov, smo lahko opazili, da je položaj intelektualcev na univerzi in v raziskovalnih ustanovah svojevrsten in sorazmerno neodvisen. Težko bi jih uvrstili samo v kategorijo »odvisnih« intelektualcev ali pa samo v kategorijo »neodvisnih«. Prej bi lahko rekli, da kažejo značilnosti obeh »idealnih tipov« ali pa da so nekje na meji med njima.

Omenili smo že, kako je omejena njihova svoboda pri izbiranju raziskovalnih problemov: meje njihove pobude določa krog potencialnih naročnikov raziskav, obseg ter narava znanstvene panoge, ki jo gojijo in pa njihove pedagoške naloge.

Res je sicer, da znanstvenik na univerzi ali v inštitutu opravlja svoje delo v okviru določene organizacije, ki ga zaposluje; ravno ta organizacija mu zastavlja raziskovalne probleme in njej odgovarja za izvrševanje teh delovnih nalog. Po drugi strani pa velja upoštevati, da je znanstvena ustanova le posrednik med »naročniki« raziskav ter intelektualcem in da njen obstoj in delo nista odvisna od takšnih ali drugačnih izsledkov določenih raziskovalnih nalog. V interesu znanstvene ustanove je v načelu le to, da je naloga pravočasno in strokovno opravljena. Pričakovati je torej, da bo položaj poklicnih znanstvenikov vendar precej različen od položaja intelektualcev v drugih delovnih organizacijah. Da bi odkrili, katere so te razlike in posebnosti, pa bi kazalo nekoliko podrobneje preučiti naslednje probleme formalne in neformalne organizacije univerzitetnih in raziskovalnih institucij: kako poteka formalni in ne-

»Pojavlja se akutna potreba po kritičnem spremljanju naše prakse (na vseh področjih, od osebnega do državnega), po izdelani analizi, ki bo omogočila uspešen boj zoper družbene deformacije. Ali klasična inteligenca vendar še ni mrtva, ker še ni mrtev (ob) lastniški sistem življenja? Je potrebna regeneracije? Jo je treba obuditi ali pa osnovati na novih temeljih? Jo zamisliti kot grupo, ki potencirano biva skoz lastno subjektivno navzkrižje celotne družbe med (ob)lastništvom in revolucionarnostjo?...«

»Ob današnjih pomenih kulture kot izobrazbe, znanja, itd. (torej kot posesti duha) smo skušali poudariti trenutno tako skriti pomen kulture kot totalne (obče) dejavnosti (duhovne in praktične), kot prehajanje vseh določenih mej, kot kritično razmišljanje o tistem, kar se nam zdi v običajnem življenju najbolj gotovo in zanesljivo...«

²⁹ S tega vidika so zanimive izkušnje strokovnjakov OZN za regionalno planiranje. Ti so ugotovili, da je v pokrajinah v razvoju nujno potrebno zagotoviti pogoje za stabilizacijo intelektualne elite, ki da mora razviti občutek svojega »poslanstva« v akciji razvoja dežele. — Giulio Fossi: Izkušnje O. C. D. E. v eksperimentalnih conah Sardinije in Epira; elaborat na Evropskem seminarju o socialnih vidikih regionalnega planiranja; Toulouse, 1. do 11. septembra 1. 1964.

formalni proces odločanja; katera so merila hierarhije avtoritete in prestiža; kakšni so vzorci strokovne in socialne promocije; kolikšna je vertikalna in horizontalna, geografska mobilnost znanstvenih kadrov; kako izbirajo kandidate za poklic znanstvenika; kako rešujejo konflikte in kako delujejo sredstva integracije znotraj teh organizacij; idr.

Kot v vseh drugih delovnih organizacijah pri nas, je tudi v znanstvenih ustanovah uveden samoupravni sistem odločanja. Kot povsod drugod, zagotavlja torej tudi na tem področju vrsta organov in komisij, da bi pri vsaki odločitvi neposredno sodelovalo kar največ članov delovne skupnosti. Če pa po drugi strani vemo, da se dejanska struktura odločanja bistveno razlikuje od normativne in formalne, bi se morda lahko vprašali: kaj storiti, da bi pri vodenju ustanove sodelovalo čim več ljudi in kako zagotoviti, da bi imeli vsi tisti, ki formalno sodelujejo pri tem procesu, tudi čim več dejanskega vpliva.

Čeprav je taka formulacija problema samoupravljanja v delovnih organizacijah zelo pogosta, menim, da nas ne more zadovoljiti. Zdi se mi, da je najprej treba navesti nekaj omejitev in pogojev, ki bodo opredelitev problema postavili na nekoliko realnejša tla: ali je mogoče uresničiti neposredno odločanje za vse zadeve, od najbolj splošnih in pomembnih, do zelo vsakdanjih in konkretnih? Ali ne predstavlja zahteva po popolni neposrednosti tudi popolno neenotnost vseh posameznih interesov v kolektivu? Kako omejuje dejansko udeležbo članov delovnega kolektiva čas, ki ga imajo na voljo? Ali so v resnici enakovredni vsi interesi, tako tisti, ki izvirajo iz strokovnih pobud, kot tudi tisti, ki zaradi neznanja ali nesposobnosti poskušajo zaustaviti razvoj?

Čeprav ima proces samoupravljanja nedvomno številne dimenzije, se bom na tem mestu omejil le na eno: kako obstoječa formalna in neformalna struktura odločanja na univerzi in v drugih znanstvenih ustanovah zavira ali pa pospešuje najbolj strokovne pobude? Če postavimo problem v tej obliki, pa seveda zlahka opazimo, da posrednost ali pa neposrednost sama po sebi nima odločujočega pomena: strokovne pobude so lahko močno stimulirane v najbolj avtokratični in hierarhični strukturi vodenja in obratno: ravno taka struktura lahko kar najbolj blokira vsako ustvarjalno delo.

Če torej predpostavimo, da nobena struktura odločanja ni popolnoma neposredna oziroma samoupravna, da imajo nekateri vedno več vpliva in moči kot drugi in je to glede na omenjene zadržke in pogoje celo normalno, potem je tudi zelo pomembno vedeti, kdo bolj ali manj obvladuje ta sistem odločanja in še več, kakšna so merila socialne in strokovne promocije?

Zdi se, da so vsaj v znanosti ta merila dovolj jasna: to je množina in kvaliteta objavljenih strokovnih študij. Vendar pa so tudi v tem okviru možnosti za prosto presojo tolikšne, da imajo odločilno vlogo pogosto prav nestrokovni dejavniki:

Odnos strokovne podrejenosti in nadrejenosti v okviru iste univerzitetne discipline je pogosto takšne narave, da v vsakem pogledu stimulira lojalnost in konformizem, ne pa samostojnosti in ustvarjalnosti.

Seveda pa se moramo zavedati, da ima tudi konformizem izrazito pozitiven predznak tedaj, če gre za podrejanje sposobnejšemu in je v teh primerih »samostojnost« nujno precej omejena.

Konformnost stimulirajo razna sredstva promocije: način izbora in volitve asistentov, ocene in predlogi za napredovanje na položaje v akademski hierar-

hiji, mentorstvo pri izdelavi doktorskih dizertacij, volitve v organe upravljanja, ocenjevanje raziskovalnih nalog, podeljevanje nagrad in nazivov. Ob vseh teh priložnostih lahko tisti, ki presoja delo ali nedelo znanstvenega delavca uveljavlja svoja lastna pričanja in interese.

Na raziskovalne ustanove pa delujejo tudi pritiski, ki jih nanje izvaja širša družbena skupnost, politične grupacije, država, ipd. Eno od sredstev tega pritiska je kadrovska politika oziroma taka kadrovska politika, ki upošteva poleg strokovnih, univerzitetnih, še druga merila, npr. politično pripadnost in prepričanje;³⁰ lojalnost do posameznih interesnih skupin, previdnost pri izbiri raziskovalnih problemov in metod, politični konformizem in konzervativnost, ipd.

Vprašajmo se sedaj še, kaj motivira raziskovalce pri njihovem delu in zlasti še: kaj jih spodbuja k ustvarjalnemu, izvirnemu intelektualnemu delu oziroma: katere posebne vrste povračil pričakujejo za to svoje delo.

Med tako imenovana sociološka povračila štejemo v prvi vrsti strokovni in širši družbeni ugled. Merilo strokovnega ugleda pa je seveda kvaliteta intelektualnega dela, ki jo je treba dokazati z objavljanjem svojih študij, učbenikov ali knjig, z javnimi nastopi na posvetovanjih, z javnimi predavanji, idr.

Naslednja oblika nagrajevanja je promocija v okviru akademske ali znanstvene hierarhije: doktorat znanosti, habilitacija za univerzitetnega učitelja, za znanstvenega sodelavca ali samostojnega raziskovalca itd. Verjetno je torej ravno želja po napredovanju pomemben dejavnik, ki spodbuja raziskovalce.

Vsekakor ne gre zanemariti denarnih in drugih materialnih povračil. Verjetno ni mogoče postaviti trdnih meril za presojo, katera vrsta teh povračil bolj spodbuja izvirno znanstveno delo: redni mesečni prejemki ali pogodbeno izvrševanje raziskovalnih nalog: povsem izjemno vlogo pa imajo nagrade iz skladov, ki izrecno stimulirajo pomembne znanstvene dosežke in teoretično delo.

Mimogrede smo že omenili hierarhijo strokovne avtoritete v okviru delovnih organizacij. Izkušnje kažejo, da tudi taka hierarhija spodbuja intelektualno delo, če s sredstvi za prisiljevanje³¹ razpolaga strokovno kvalificirana oseba. Vprašljivo je, če je s sredstvi disciplinskega pritiska, delovne odgovornosti in strokovnega podrejanja mogoče stimulirati izvirno in samostojno znanstveno delo.

Dosedaj so nas zanimali le učinki raznih vrst povračil in sankcij³² na posamezne intelektualce. S tega vidika določa meje učinkovitosti teh »motiva-

³⁰ Pri nas so vsaj v »polpreteklem« obdobju imeli precejšnjo moč t. i. »politični kriteriji«, npr. članstvo v ZKJ, funkcije in aktivnost v družbeno-političnih organizacijah, lojalnost do »oblasti«, ipd. Posebno v družbenih vedah je (bila) za nastavitvev in promocijo univerzitetnih ljudi odločilna njihova »marksistična ortodoksnost«, tako da sta (bila) študij sodobnih avtorjev in neodvisno razmišljanje prej ovira kot pa merilo »strokovnega ugleda«.

³¹ Taka sredstva so predvsem t. i. negativne sankcije. Z negativnimi sankcijami razumemo odvzem katerekoli dobrine. S tega vidika so seveda vsa »sociološka povračila« in druge oblike »nagrajevanja t. i. pozitivne sankcije.

³² Dosti je govora tudi o »znanstvenem erosu«, o »intelektualni radovednosti«, ipd. Verjetno je taka zavestna naravnost morda res glavni notranji motor ustvarjalnega umskega dela, vprašanje pa je, če ni le posledica in izraz drugih, prvotnejših motivov in vrednot.

cijskih faktorjev« osebnost znanstvenega delavca, njegova predhodna izobrazba, umske sposobnosti, razmere in okolje, v katerem živi. Se posebno pride ta okoliščina v poštev pri strokovnih promocijah: če je razpisano mesto za novega fakultetnega učitelja, potem že samo dejstvo, da je možno napredovati, stimulira aspirante za ustrezní naziv ali funkcijo. Področje delovanja te spodbude pa lahko zajame le enega samega ali pa več kandidatov. Če je na razpolago le en kandidat, je pač treba računati z njegovimi individualnimi sposobnostmi, če pa jih je več, je mogoče izbirati: med kandidati pride do tekmovanja, ki že samo po sebi dodatno spodbuja k večjim delovnim naporom in dosežkom.

Da bi torej isti motivacijski dejavniki lahko zares učinkovito delovali, jih je treba usmerjati na več aspirantov hkrati.

Vprašajni se torej: Ali je v Sloveniji in v Jugoslaviji izpolnjen ta osnovni pogoj? Ali naše fakultete in znanstveni inštituti pri volitvah in reelekcijah zares izbirajo med več kandidati? Verjetno zadostuje že površno poznavanje razmer za ugotovitev, da se na razpise praviloma prijavlja le en kandidat, in še to tisti član ustanove, ki je že vnaprej predviden za napredovanje. Kje je torej iskati vzroke za tako stanje?

Pogosta je domneva, da se znanstvene ustanove »zapirajo same vase« in da nerade sprejemajo nove člane v svoje vrste; ali drugače povedano: da obstoječi sistem avtoritete želi reproducirati samega sebe in varovati svoje lastne položaje. Verjetno bo na tej domnevi precej resnice, povsem drugo vprašanje pa je, kjer so vzroki za to »zapiranje« in kako ga vrednotiti.

Če bi pri tem upoštevali slovenske in jugoslovanske družbene razmere, verjetno ne bi bilo težko najti argumentov za in proti. Očitek, da se univerza »zapira samo vase«, lahko pomeni marsikaj: npr. to, da tako imenovani »zunanjí« dejavniki nimajo dovolj možnosti za usmerjanje univerze. Toda: ali ne pomenijo taki poskusi tudi vmešavanje v njeno znanstveno avtonomijo; ali ni povsem nujno, da se znotraj take delovne skupnosti, kakršna je univerza, razvijajo posebne norme in vrednote, ki so prirejene naravi intelektualnega dela; ali ni upravičena bojazen pred uvajanjem »političnih meril« za strokovno delo na univerzi; ali niso dovolj zgovorne izkušnje z reformo univerzitetnega študija, ki je bila izvedena pod pritiskom upravno-političnih, se pravi »zunanjí« dejavnikov? Po drugi strani pa seveda stojijo vse pripombe in očitki, ki gredo na račun neučinkovitosti in nesposobnosti takega sistema, ki teži za lastno reprodukcijo.

Kako torej doseči večjo odprtost znanstvenih ustanov v kadrovske m pogledu? Če tako odprtost predpostavlja izbor med več kandidati, potem se moramo najprej vprašati, če je v naših, slovenskih razmerah sploh stvarno pričakovati tako konkurenco na znanstvenem področju. Če zavržemo možnost, da bi za tak izbor prihajali v poštev tudi kandidati, ki si niso predhodno pridobili ustreznih kvalifikacij, vidimo, da je ta krog zelo ozek in da se dostikrat omejuje le na enega samega strokovnjaka, ki pač edini v Sloveniji goji določeno znanstveno disciplino. Takih delovnih mest ni malo, nerealno in neekonomično pa bi bilo pričakovati, da se bo to stanje v bližnji prihodnosti bistveno spremenilo. Kaj torej storiti? Zdi se mi, da je vsaj v perspektivi treba iskati rešitev tega vedno bolj aktualnega problema v preseganju slovenskih in verjetno tudi jugoslovanskih okvirov. Le vključevanje v širši jugoslovanski ali

celo evropski kulturni prostor bi omogočilo večjo cirkulacijo idej in ljudi,³³ več konkurence in polno izrabo obstoječih spodbud intelektualnega dela.

Že na začetku pričujočega članka sem omenil, da sociologijo spoznanja zanimajo predvsem aktualni problemi razmerja med družbeno strukturo in spoznanjem. Nekaj teh problemov sem poskušal še naprej razčleniti, v ta namen pa sem zastavil ustrezna podrobnejša vprašanja in domneve. Izrecno moram povedati, da niti na eno od teh vprašanj nisem poskušal odgovarjati, pač pa sem jih poskušal čim bolj jasno opredeliti in jih navezati na nekatere sociološke pojme in teorije. Naloga raziskovalcev bo seveda, da bodo ta in še številna druga vprašanja dosledno prevedli na strokovni jezik in da bodo zanje našli delovne definicije, ki jih bodo pripeljale do ustreznih podatkov. Šele ti bodo zanesljiva osnova za razumevanje vloge, ki jo ima v naši družbi znanje in ustvarjalno intelektualno delo.

Peter Jambreč

PRICEVANJA

PRAVA IN »MANJŠINSKA« DEMOKRACIJA

Nemara se utegne v moralni stiski, primitivnosti sodobnega človeka zdeti nekolikanj naivno, vendarle je že od nekdaj v odnosih med ljudmi tako ali drugače prisotna recipročnost, se pravi, da je nemoralno svojemu bližnjemu zanikati, poizkušati iztrgati tisto, kar osebno, zase šteješ kot nedotakljivo, samo po sebi razumljivo. To pa ne glede na mednarodnopravne in druge finese povsem enakovredno velja za odnose med državami, narodi, narodnimi manjšinami in seveda tudi za občutljiv splet stikov, občevanja med manjšino in tako imenovanim večinskim narodom v posameznih državah. Kakor ni matematične (kvantitativne) morale, tako tudi ni mogoče prej omenjenega načela vsebinsko, po kakovosti širiti in krčiti zavoljo števila ali podobnih razlogov pripadnikov kake manjšine, saj se danes vsaj verbalno v načelu, teoretično strinjamo, da je za ohranitev in skladen razvoj (za preprečenje usihanja) manjšine nujno razvejano posebno varstvo, ogrlica stvarnih ukrepov, ki jo naj bi zaščitila celo pred nehotenim nasiljem večine. Seveda bi to že bili idealni pogoji, saj imamo tudi v Srednji Evropi s toliko kulturne dediščine obremenjeni docela nasprotno primere, ko manjšine naravnost ekspresno kopnijo v nasprotju s primarnimi pojmovanji organskega, naravnega razvoja in življenjske sile, trdnosti.

Na osnovi uradnih podatkov se je samo naših rojakov prek Karavank v pičlem desetletju »zgubilo« (od 1951 do 1961) za dobro tretjino ali natančneje 35,1 odstotek. Zapisal sem že, kolikor se bo nadaljevalo *samo z enako* (podčrtal J. J.) statistično naglico, bo treba še pred letom 1981 muzejsko zaščititi še nekaj preostalih, uradno priznanih Slovencev, da bi tako ohranili drobce

³³ Seveda pa lahko namesto izraza »kulturni prostor« uporabljamo tudi bolj prozaičen, zato pa preciznejši pojem »tržišče delovne sile«, namesto izraza »cirkulacija idej in ljudi« pa »mobilnost znanstvenih in univerzitetnih delavcev«. Ta »mobilnost« je že vsakdanja življenjska praksa tisočev znanstvenih delavcev v SZ in v ZDA; vedno uspešneje pa jo uveljavlja tudi konservativna Zahodna Evropa.